प्रकरण ४ थुं

कुमारिकाखंडमां खंभातनां विधानो

सा समुद्रेण संप्राप्ता पुण्यतोया महा नदी ।
संजातस्तत्र देवर्षे महीसागरसंगम ॥ २६ ।
स्तंभाख्यं तत्र तीर्थं तु त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
(अ. ३.)

ભગવાન વેદવ્યાસે અઢાર પુરાણોની રચના કરી. તેમાં તેરમા પુરાણ તરીકે સ્કંદપુરાણ ગણાય છે. તેમાં ૮૧૧૦૦ શ્લોકની સંખ્યા હોવાથી તે બધા પુરાણોમાં મોટું ગણાય છે. તેના સાત ખંડો છે. તેમાં માહેશ્વરખંડનો અવાંતરખંડ કુમારિકાખંડ છે. આ ખંડના છાસઠ અધ્યાય છે. તેમાં મહીસાગરસંગમ અને સ્તંભતીર્થને લગતું સઘળું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.

અર્જુનનું મહીસાગરસંગમતીર્થમાં સ્નાન કરવા આવવું.

અર્જુન જાત્રાએ નીકળ્યો છે, તે મણિપુરથી[૧] દક્ષિણ સમુદ્રમાં સ્નાન કરવા માટે આવે છે. સમુદ્રમાં સ્નાન કરતાં મગરી તેનો પગ પકડે છે. જેવો તે બહાર નીકળે છે કે તરત તે મગરી દિવ્ય સ્વરૂપવાળી સ્ત્રી બની જાય છે. આ જોઈ અર્જુન નવાઈ પામે છે, પછી તેને પૂછે છે કે હે કલ્યાણી! તું કોણ છે? અને અહીં જળમાં કયાંથી? ત્યારે તે સ્ત્રી જવાબ આપે છે હું વર્ચા, સારભેયી, સામેથી, બુદબુદા અને લતા એમ અમે પાંચ અપ્સરાઓ છીએ, વનમાં એકાંતમાં તપ કરવાવાળા એક બ્રાહ્મણના તપનો ભંગ કરાવવા અમે પ્રયત્ન કર્યો, તેથી તે બ્રાહ્મણ કોપાયમાન થયો; અને અમને શાપ આપ્યો, એ શાપને લીધે અમને મગરનું રૂપ પ્રાપ્ત થયું, જ્યારે અમે ઘણા કાલાવાલા કર્યા ત્યારે તેણે કહ્યું કે તમને પુરુષસિંહ અર્જુન મળશે અને તે તમારા દુઃખમાંથી મુક્ત કરશે. આ પ્રકારે તે બ્રાહ્મણે અમને કહ્યું છે; આ વચન સત્ય કરવાને તમે યોગ્ય છો માટે હવે અમારી મુક્તિ કરો, અપ્સરાઓની વિનંતી સાંભળી અર્જુને તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો. આ હકીકતથીસહેજે સમજાશે કે અર્જુન યાત્રાને નિમિત્તે આ પવિત્ર ભૂમિ ઉપર આવ્યા હતા.

દેવર્ષિ નારદે મહીસાગરસંગમ ઉપર મહીનગર (સ્તંભતીર્થ)ની સ્થાપના કરી.

દેવર્ષિ નારદે ભૃગુઋષિ પાસેથી મહીસાગર-સંગમ તીર્થનું માહાત્મ્ય સાંભળ્યું; અને તે સ્થળે બ્રાહ્મણોને વસાવવાનો વિચાર કર્યો. ધર્મવર્મા રાજા પાસેથી તેના કેટલાક પ્રશ્નોના જવાબ આપી; તેના મનનું સમાધાન કરી; તેની પાસેથી દ્રવ્ય અને સ્થાન ભૂમિની માગણી કરી; તે તેણે આપી[૨] દેવર્ષિ નારદ ચારિત્ર્યશીલ, વેદપાઠી, અને ધર્મક્રિયામાં કુશળ એવા બ્રાહ્મણોની શોધ કરવા નીકળી પડ્યા, પરિભ્રમણ કરતાં કરતાં કલાપગ્રામમાં ગયા, ત્યાં ધર્મક્રિયામાં કુશળ અને વેદપાઠી બ્રાહ્મણો જોયા[૩] આથી દેવર્ષિ ઘણા ખુશ થયા. પછી તેમને પોતાની સાથે મહીસાગર સંગમ ઉપર પધારવા વિનંતી કરી; સૂક્ષ્મરૂપ ધારણ કરી બ્રાહ્મણોને નારદજીએ દંડના અગ્રભાગ પર બેસાડીને મહીસાગરસંગમના

૧. મણિપુર–ખંભાતથી પૂર્વદિશામાં દોઢ માઈલ ઉપર હાલ 'મેતપર' ગામ છે; તેને લોકો પૂર્વનું મણિપુર માને છે.

૨ કુમારિકા ખંડ અ. ૪

૩ એ જ અ. ૫

તીર્થમાં લાવીને ઉતાર્યા; તેમની સંખ્યા છવ્વીસ હજારની હતી; તેમાં કપીલ, હારિત, ગૌતમ વગેરે મુખ્ય હતા. ત્યાં મહીસાગરસંગમમાં સ્નાન કરાવી અર્ધ્યપાદ્યથી તેમનું પૂજન કર્યું; અને ગૌપ્રદાન, ગૃહદાન, ધનદાન, આભૂષણો વગેરે આપી બ્રાહ્મણોને સંતોષ પમાડચા. આ રીતે આ મહીસાગર સંગમ-તીર્થ પર આવેલા મહીનગરની (સ્તંભતીર્થ) પ્રતિષ્ઠા દેવર્ષિ નારદે કરેલી છે. નારદજીનું નામ આજે ખંભાતમાં નારેશ્વર (નારદેશ્વર) તળાવ અને તેની સમીપે આવેલા નારદેશ્વર મહાદેવ સ્મરણ કરાવી રહ્યા છે. નારદીય બ્રાહ્મણોની વસતી પહેલાં હતી; હવે તો તે બિલકુલ રહી નથી.

‘ કુમારિકાખંડ ’ નામ કેમ પડ્યું ?

સિંહલદ્વીપના રાજા ઋષભને ભરત નામે પુત્ર થયો. તેનો શતશ્રૃંગ થયો. તેને આઠ પુત્રો અને એક કુમારિકા હતી. કન્યાનું મુખ બકરીના જેવું હતું. તેવું મુખ જોઈ તેનાં માતપિતા તથા અન્યજનો વિસ્મય પામ્યાં. તે કન્યાએ દર્પણમાં પોતાનું મુખ જોતાં તેને પૂર્વજન્મ યાદ આવ્યો.

મહીસાગરસંગમના તટ ઉપર વૃક્ષો, લતાથી શોભતા પ્રદેશમાં બકરીઓના ટોળામાંથી એક બકરી ભૂલી પડી ગઈ. તે દૂર પ્રદેશમાં આમતેમ ભટકતી એક જાળામાં સપડાઈ ગઈ, અને ભૂખતરસથી ઘણી પીડાઈ. તે જાળામાંથી બહાર નીકળી શકી નહિ; અને ત્યાં મૃત્યુ પામી. તેના ધડનો ભાગ તૂટીને જાળામાંથી મહીસાગરસંગમમાં પડચો : તે દિવસે અમાસ ને શનિવાર હતો, તેનું માથું તે જાળામાં ભરાઈ રહ્યું હતું. તે જળમાં પડયું ન હતું. તેનું માત્ર ધડ મહીસાગરસંગમમાં પડવાથી તે તીર્થના પ્રભાવથી તે સિંહલ દેશના શતશ્રૃંગ રાજાની પુત્રી થઈ; પરંતુ બકરીના જેવું તેનું મુખ જોઈને સર્વે વિસ્મય પામ્યા; અને ખેદ કરવા લાગ્યા. પુત્રીએ જ્યારે આ પ્રમાણે પોતાનું મુખ જોયું ત્યારે તેણે પિતાની આજ્ઞા લઈ જ્યાં પોતાનો દેહ પડચો હતો ત્યાં ગઈ. ત્યાં લતાગુલ્મમાં જઈને જુએ છે તો પોતાનું માથું ભરાઈ રહેલું દીઠું. તેને લઈને ત્યાં બાળીને તેનાં હાડકાં મહીસાગરસંગમમાં પધરાવ્યાં. તે તીર્થના પ્રભાવથી તેનું મુખ ચન્દ્રના જેવી કાંતિવાળું થયું. પછી તે પિતાને ઘેર આવી; અને પોતાનું સર્વ વૃત્તાંત તેમને કહ્યું, માતાપિતા રાજી થયાં. ફરી પિતાની રજા લઈને તે સ્થળે આવી અને શંકરની ઉપાસના કરી; શંકર પ્રસન્ન થયા. જ્યાં બકરીનું માથું બાળ્યું હતું ત્યાં એક શિવ-લિંગની સ્થાપના કરી. તેનું નાથ ‘ બર્કરેશ ’ પાડયું.[૪] આ પ્રમાણે વરદાન મેળવીને તે કન્યા સિંહલદ્વીપ ગઈ. મહીસાગરસંગમતીર્થનું માહાત્મ્ય સાંભળીને તે ઘણાં પ્રસન્ન થયાં.

શતશ્રૃંગ રાજાને આઠ પુત્રો અને નવમી કન્યા હતી. તે રાજાએ ભરતખંડના નવ ભાગ કર્યા. આઠ ભાગ પોતાના આઠ પુત્રોને આપ્યા, અને નવમો ભાગ કુમારીને આપ્યો. તે પુત્રોનાં નામ ઉપરથી તે તે ખંડ (દ્વીપ) કહેવાયાં. ઇંદ્ર, કસેરૂ, તામ્ર, ગભસ્તિ, નામખંડ, સૌમ્ય, ગાંધર્વ, વરુણ એમ આઠ ખંડો પુત્રોના નામ પરથી પાડચા, અને નવમો ખંડ કુમારિકાના નામ ઉપરથી કુમારિકાખંડ કહેવાયો. પુરાણકારે તો તેનો વિસ્તાર ઘણો મોટો આપ્યો છે[૫] પરંતુ ખંભાતથી નર્મદા નદીના ઉત્તર ભાગ સુધીનો પ્રદેશ કુમારિકાખંડથી ઓળખાય છે. બ્રાહ્મણો કર્મકાંડના સંકલ્પમાં આ પ્રદેશને ‘ કૌમા-રિકાખંડે ’ એમ બોલે છે.

ઋષિમુનિના આશ્રમો

આ મહીસાગર સંગમક્ષેત્રમાં ભારદ્વાજ, ગૌતમ, અત્રિ, સૌભદ્ર, પૌલોમિ, કરંધમ; ભૃગુ, હારિત,

---

૪ ખંભાતમાં ખોજબાડાના ચોકમાં આ શિવાલય છે.

૫ કૌમારિકા ખંડ અ. ૩૯ પારિયાત્ર પર્વત કે જેને પાર્જિટર કહે છે કે ‘ ભોપાલની પશ્ચિમે હાલના વિંધ્યનો ભાગ તે પારિયાત્ર છે ’ (પુરાણોમાં ગુજરાત પૃ. ૧૫૭)

હરિમેધ વગેરે તપસ્વીઓ વસતા હતા. તેઓ શંકરની આરાધના કરતા હતા. અને ભગવાન શંકરનાં બાણોની સ્થાપના કરી હતી. કોટીતીર્થ (કોટેશ્વર)માં કેટલાય મુનિઓ વસતા હતા. ત્યાં અત્રેશ્વર, ગૌતમેશ્વર વગેરે શિવાલયો છે. એટલે એક વખતે આ ભાગ તપસ્વીઓના તેજપુંજથી તેજસ્વી થઈ રહ્યો હતો.

ભતૃયજ્ઞ

ભતૃયજ્ઞ એ એક તપસ્વી અહીં થયા છે. તેમનો પૂર્વજન્મ યાજ્ઞવલ્કય ઋષિનો હતો; યાજ્ઞવલ્કય મિથિલા નગરીમાં વસતા હતા; ત્યારે તેમની સાથે ગાર્ગી પણ હતી. એક સમયે એક નકુલ (નોળિયો)ને આવતો જોઈ ઋષિએ ગાર્ગીને કહ્યું; હે ગાર્ગી! દૂધનું રક્ષણ કર; આ નકુલ (નોળિયો) આવે છે તે દૂધ પી જશે. આ સાંભળી નોળિયો કોપાયમાન થયો. તેણે મુનિને કહ્યું કે તમે પોતે કુળવાન અને બુદ્ધિમાન છો એમ તમે માનો છો; અને મને આ નકુલ છે એવા ગર્વથી તિરસ્કાર કરો છો.

હે યાજ્ઞવલ્કય! તમારામાં યોગેશ્વરપણું આવું જ છે? તમે નથી જાણતા કે કઠોરવાણી બોલવાથી દુઃખ થાય છે. માટે કઠોર વાક્યથી કદી કોઈનો તિરસ્કાર કરવો નહિ. તમે મને નકુલ કહ્યો માટે હું તમને શાપ આપું છું કે તમે પણ નકુલ થશો.

આ સાંભળી મરુદેશમાં હલકા કુળવાળા બ્રાહ્મણને ત્યાં ભતૃયજ્ઞ નામે તેમનો જન્મ થયો. તેને જાતિનું સ્મરણ રહ્યું. જ્ઞાનથી જોઈને તેમણે મહીસાગર-સંગમમાં જઈ સ્નાન કર્યું. અને તેઓ શિવનું પૂજન કરી મોક્ષ પામ્યા.[૬]

ભતૃયજ્ઞ પાશુપતમતના અનુયાયી હતા.[૭] તેમણે નર્મદા કિનારે આવેલા (કાયાવરોહણ) તીર્થમાંથી ભગવાન લકુલીશે પ્રવર્તાવેલ પાશુપત સંપ્રદાયની પ્રસ્થાપના કરી, મહીસાગર સંગમક્ષેત્ર ઉપર શિવલિંગની આરાધના કરી હતી.

ખંભાતમાં ચોકમાં જતાં સિદ્ધનાથ મહાદેવનું શિવાલય આવે છે; તે બાણ પાશુપતલિંગ છે એવું બીજું મેતપુરમાં હરશંકરનું છે, તે ઓળખવાની નિશાની એ છે કે ગોળાકાર લિંગની સાથે જ પદ્માસને બેસાડેલી શિવની (ઉર્ધ્વરેતસ) મૂર્તિ હોય છે.[૮] આવાં બે બાણ ખંભાતમાં હોવાથી એમ સમજાય છે કે લકુલીશ પાશુપત આ પ્રદેશમાં પ્રચાર પામ્યો હશે.

ભગવાનશિવનાં લિંગ (કુમારિકાખંડનાં).

આ સ્થળે કુમારિકાખંડમાં આપેલાં શિવલિંગો વિષે નોંધ લેવામાં આવી છે. જેમાંનાં કેટલાંક અત્યારે વિદ્યમાન છે. ૧ કુમારેશ્વર, ૨ સ્તંભેશ્વર, ૩, બર્કરેશ્વર, ૪ મહાકાલેશ્વર, ૫ સિદ્ધેશ્વર, ૬ શતરુદ્રીય, લિંગ, ૭ ઈંદ્રદ્યુમ્નેશ્વર, ૮ કોટીતીર્થ, ૯ બ્રહ્મેશ્વર, ૧૦ મોક્ષેશ્વર, ૧૧ ગર્ભેશ્વર, ૧૨ કેદાર, ૧૩ નીલકંઠ, ૧૪ સોમનાથ, ૧૫ ગૌતમેશ્વર, ૧૬ હાટકેશ્વર, ૧૭ અત્રીશ્વર, ૧૮ ભારદ્વાજેશ્વર, ૧૯ નારદેશ્વર, ૨૦ શકિતછિદ્રેશ્વર, ૨૧ કપિલેશ્વર, ૨૨ ભીમેશ્વર, ૨૩ નાગેશ્વર.

દેવીઓની સ્થાપના

૧ સિદ્ધાંબિકા, ૨ તારા, ૩ ભાસ્કરા, ૪ યોગનંદિની, ૫ ત્રિપુરા, ૬ કોલંબા, ૭ કપાલેશ્વરી,

---

૬ કુ. ખંડ અ. ૧૩

૭ 'કુમારિકાખંડમાં ખંભાતનાં ઐતિહાસિક વિધાનો.' શ્રી ક. ભા. દવેનો લેખ

૮ શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ શ્રી દુ. કે શાસ્રી. પૃ. ૪૬ ટીપ; તથા પૃ. ૪૩

૮, સુવર્ણાક્ષી, ૯ ચર્ચિતા, ૧૦ એકવીરા, ૧૧ હરસિદ્ધિ, ૧૨ ચંડિકા, ૧૩ ભૂતમાતા, ૧૪ શિકોતર, ૧૫ શક્તિછિદ્રેશ્વરી, ૧૬ વટયક્ષિણી.

આદિત્ય

૧ ભદ્રાદિત્ય, ૨, જયાદિત્ય વગેરે આદિત્ય કુંડ — જ્યાં જ્યાં લિંગોની સ્થાપના કરી છે ત્યાં કૂપ, સરોવર અને કુંડનો ઉલ્લેખ આવે છે, હાલ જે જે કુંડ છે તેનું વર્ણન યોગ્ય સ્થળે કરવામાં આવશે.

અન્ય દેવો — વૃદ્ધવાસુદેવ, સિદ્ધવિનાયક, બર્બરિક (બળિયાકાકા) અપરદ્વારકાં, કુમાર, તારકાસુર વગેરે. ભક્ત અતરેયની કથા આગળ આપવામાં આવી છે.

મહર્ષિ ઐતરેય

ખંભાતની પ્રાચીન ભૂમિ ઉપર ઋષિ, મહર્ષિઓ થયા છે; તેમાં કુમારિકાખંડના ૪૨મા અધ્યાયમાં ઐત- રેયની કથા આપવામાં આવી છે.

મહીસાગરના કિનારે નારદજીના સ્થાપિત મહી-નગરમાં હારિત મુનિ રહેતા હતા; તેના વંશમાં માંડૂકિ નામે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ રહેતો હતો, તેને ઈતરા નામની પતિવ્રતા નારી હતી. તે સ્ત્રીથી તેને અત-રેયનો જન્મ થયો હતો. પૂર્વજન્મમાં શીખેલા દ્વાદશાક્ષર મંત્ર ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાયનો જપ કરવા લાગ્યો. તે સિવાય તે કંઈ બોલતો નહિ. તેને મૂર્ખો ધારી તેના પિતા તેને બોધ આપવા લાગ્યા. છતાં તેનું મન વ્યવહારમાં લાગ્યું નહિ; આથી તેના પિતાએ બીજી સ્ત્રી પિંગા નામે કરી; તે સ્ત્રીથી તેને વેદવેદાંગ જાણનાર અને કર્મમાં કુશળ એવા ચાર પુત્રો થયા. તેઓ યજ્ઞોમાં પૂજાવા લાગ્યા. શોકચના પુત્રોને પૂજાતા જોઈ માતા ઈતરાને ખૂબ લાગી આવ્યું; અને કહેવા લાગી કે હે બાળક ! તું મને ક્લેશ કરાવવા ઉત્પન્ન થયો છું. મારા જન્મને ધિક્કાર છે; હું દુર્ભાગી મહીસાગર સંગમમાં દેહત્યાગ કરીશ.

માતા ઈતરાને ઐતરેય જ્ઞાનોપદેશ કરે છે; ને કહે છે કે પૂર્વજન્મમાં હું શૂદ્ર હતો; એક દિવસ સાંસારિક દોષથી ભયભીત થયેલો હું એક ધર્મજ્ઞ વિદ્વાન બ્રાહ્મણના શરણે ગયો. તે કૃપાળુ બ્રાહ્મણે મને 'દ્વાદશાક્ષર' મંત્ર જપ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો તે મંત્રના પ્રભાવથી મારી ઉત્પત્તિ તારા ગર્ભમાંથી થઈ છે. હું વિષ્ણુની પ્રીતિ મેળવવા હરિમેધના યજ્ઞમાં જોઉં છું.

મહીનગર ક્ષેત્રમાં (કોટીતીર્થમાં) યજ્ઞમાં તે ગયાં. ત્યાં બ્રાહ્મણો સાથે વિદ્વતાપૂર્ણ વાતચીત થતાં તે મહાપંડિત લાગ્યો. તેમણે સર્વેએ તેમનો આદર-સત્કાર કર્યો; હરિમેધાએ તો ઐતરેયને પોતાની પુત્રી આપી. ધન અને પત્ની લઈને તે ઘેર આવ્યો. અને માતાને વંદન કર્યાં. ભગવાન વાસુદેવનું નિરંતર ધ્યાન ધરીને ભક્તિભાવથી પોતાનું જીવન ગુજારવા લાગ્યો.

'મહીદાસ ઐતરેય' નામથી એક મહર્ષિ થઈ ગયા છે; તેમનાં માતપિતા તથા બધી જ હકીકત આ પ્રમાણે છે. માતા પોતાના બાળક ઐતરેયને લઈ ઘર બહાર ચાલી જાય છે. અને પોતાના બાળક સાથે એકલી મહિનો આશ્રય કરીને રહે છે. તેની ભકિતથી મહી પ્રસન્ન થાય છે, અને તે પુત્ર મહાન તેજસ્વી બને છે. તેથી તે પુત્રને મહીદાસ ઐતરેય કહે છે આ હકીકત સાયણાચાર્યે ઐતરેય બ્રાહ્મણના ભાષ્યની પ્રસ્તાવનામાં આપી છે, તેણે ઐતરેય ઉપનિષદ અને ઐતરેય આરણ્યક એ અપૂર્વ ભારતવર્ષને ભેટ આપી છે. આથી મહીનગર – સ્તંભતીર્થ– ખંભાતનું નામ ઉપનિષદ્ ગ્રંથોમાં સુવર્ણાક્ષરે લખાયેલું ગણી શકાય. ભક્ત ઐતરેય અને મહીદાસ ઐતરેય એ બે વ્યક્તિ એક છે કે જુદી એ સ્પષ્ટ લખેલું મળતું નથી; છતાં માતાપિતા વગેરે બધી હકીકત સરખી મળે છે; એટલે એ બે વ્યકિત એક ધારવામાં હરકત નથી.

આ સિવાય બીજા મહર્ષિઓએ આ સ્થાનને પવિત્ર કર્યું છે, તથા જે જે તીર્થો છે તેની વિગતો આગળના પ્રકરણમાં આવશે.